

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

ÁCS PÁL

Fattyazás

Illyés Gyula: *A faj védői*

Szerencse vagy véletlen, nem is tudom, mindenesetre tény, hogy huszonnyolc éves koromig semmilyen személyes tapasztalatom nem volt az antiszemitizmusról, zsidózni sem hallottam soha senkit. Úgy voltam ezzel, mint a trópusokon élő ember, aki így-úgy persze, hogy értesül a hóról, de mivel saját szemével mégsem látja, ezért igazán elképzelni sem tudja, milyen az a maga valójában.

A rámpán

Ezért is érthető, hogy mély nyomot hagyott bennem, amikor – 1982-ben – először életemben arra lettem figyelmes, hogy a mellettem álló ember bizony-bizony, kétségbevonhatatlanul a zsidókat szidja. A *Kortárs* folyóirat vidéki hahnijáról hazajövet történt, a gyulai pályaudvar álmos délutánján, hogy az akkor még ifjú (ám nálam mégis csak idősebb) költő, Nagy Gáspár egyszer csak váratlanul belekezdett. (Azt gondolhatnánk, hogy egy jelentős személyiség, a szavak érzékeny mestere képes e tárgyban is újat mondani, vagy ha nem, legalább szokatlan tartalommal tölti meg a kiüresedett közhelyeket, de legnagyobb meglepetésemre csak azt hallottam vissza, amit magam is *tudtam*: a zsidók mérhetetlenül eluralganak, elszemtelenednek, pofátlanok, paraziták, szívják a nemzet véréit, most már aztán végképp túrheterlen, amit megengednek maguknak, hát el is mentünk *gyulabácsiboz*, megkérdeztük tőle, hogy szerinte mi a teendő *ezekkel* most, hogyan kell bánni velük, de ő csak annyit válaszolt: *hogyhogy hogy?* hát úgy, ahogyan mi csináltuk annak idején.)

Ez a történet nem róla, nem Nagy Gáspárról szól. Hanem rólunk, akik ott álltunk körülötte, és hülyén heherésztünk, vakaróztunk, a galambokat számlálgattuk, szégyenkezve lesütöttük a tekintetünket, magyarán – egy veretes Németh László-i kifejezéssel élve – lapítottunk.

Miért is? Miért nem lehetett ott rögtön cselekedni? Elhallgattatni. De legalább mondani valamit. Nem tudom. Mások nevében (többen halottak már azóta) nem beszélhetek, nyilván kinek-kinek megvolt erre a maga oka. Engem megbénított a meglepetés ereje, valamint egy furcsa, homályos, alig megfogalmazható érzés: *Mi van, ha mégis igazán van?* No nem úgy általában, de ebben-abbán, valami olyasmiben, amiről nekem fogalmam sincs, de nem is lehet, mert egyszerűen ebben a kérdésben tudatlan vagyok. Nagynéném mondása járt az eszemben. (Kiválasztott volt. Fiatal, életerős lányként kiválogatták a halálra szánt satnyák közül, és az auschwitzi rámpáról az életet

jelentő lőszergyárba vitték annak idején, túlélte a háborút, ezért ismerhettem.) „Ti ezt egyáltalán nem értitek. A zsidók a hibásak mindenért. Maguknak keresték a bajt.”

Szellemi fajvédelem

Hogy is van ez tehát? Vagy hogy is volt? Tisztázni szerettem volna a dolgot, ha mással nem is, legalább *gyulabácsival* kapcsolatban.

Apám (a harmincas évektől fogva katolikus keresztény, munkaszolgálatosként szintén túlélte az üldözést, miközben szinte az egész népes családját – beleértve feleségét és apró gyerekeit – kiirtották), művelt vasúti tisztviselő, szerette, sokat olvasta Illyést, még azokat a műveit is, amelyeket ma már senki sem olvas, azok sem, akik a „nemzeti költő” némely versét amúgy zászlóként lobogtatják. Erősen foglalkoztatta apámat Illyés 1962-ben megjelent szonettje:

A faj védői

Ady dúlt örmény-arca, Babits és Zrínyi horvát
koponyája, Petőfi szlovákos fekete
s Péterfy és Tömörkény németes kék szeme
s a bulyba-tárász Móricz s a Cyrano nagy orrát
hordó Vitéz Mihály (s Mátyás király) s a hajdu
vagyis – hajjaj! – balkáni Arany János, Veres
Péter s a Don Quijote Krúdy, a lengyeles
Lőrinc, a mongol Áron s Gyuri, a hindu ajku;
s a janicsár Szabó Pál, a szép-finn Kosztolányi
(a szép-olasz Széchenyi és a szép-kurd királyfi:
nagy Rákóczi Ferenc!) s a fél-kún, fél-román
Attila (meg Erdélyi) s én, a fél-besenyő –
– Belül épp ettől oly más s pompás a gyuromány,
mit kelt örök kovászod, páratlan Tekenő!

Hát lehet ennél fényesebb bizonyítéka annak – kérdezte apám –, hogy Illyés nem volt fajvédő? Sokféle, egymástól szembeszökően elütő fajták keveréke a magyar – erről szól a vers. Iróniával átszótt szöveg ez, bősséggel épít a köznapi ember spontán megfigyeléseire is: nézd, ennek micsoda horgas orra van, emez meg olyan, mint valami török stb. Természetes dolog ez, naponta megesik. Ráadásul arra fut ki itt minden, hogy a legnagyobb magyarok közül sokan nem is hasonlítanak a törzsökös *alföldies* fajtára, Berzsenyi, Vörösmarty, Deák típusára, mégis – szellemi értelemben! – ebből az ilyen-olyan, szedett-vedett társaságból kerülnek ki „a faj védői”. Aki ilyen tágan értelmezi a magyarság fogalmát, az nem is lehet antiszemita. Ha esetleg írt, mondott

is valamit valamikor régen, a népiesek és urbánusok csetepatéjában, azt „nem úgy értette”.

Nem általában véve nyilatkozott a zsidóságról, csak annak egyes képviselőit marasztalta el. „Abban a helyzetben” azt kellett mondani, mert az ország, a nép érdeke úgy kívánta. Csak azt nem értem – töprengett apám –, hogy miért nem emelt be ebbe a tarka-barka nemzeti panteonba legalább mutatóba egy zsidót is? Azért találhatott volna valakit. De – legyintett végül –, így mégis jobb. Úgy meg csak félreértenék, félremagyaráznák. Kinek lenne jó az? Tökéletes ez, ahogy van. Remek.

Nem vethetem apám szemére, hogy a „hindu ajku” (azaz szefárd kinézetű) „Gyuri”-ban nem ismert rá Sárközi Györgyre, Illyés költőtársára, a népi írók meggyőződéses támogatójára, a *Válasz* szerkesztőjére. Különös egybeesés, hogy a hindu herceget formázó – Ortutay Gyula 1939-es naplója szerint „egyiptusi arcú” – Sárközi apámhoz hasonló módon volt katolikus, ám nem élte túl a háborút: egy haláltáborban pusztult el. A felismerés elmaradása elleplezte apám elől a vers valódi üzenetét – erre azonban csak jóval később ébredtem rá, szégyenteljes gyulai hallgatásom után, amikor ismét elővettem a verset. Sajnos ekkor már nem beszélhettem meg apámmal, hogy mire is jutottam az újraolvasás során.

Addigra már tudtam: nemcsak hogy benne vannak ebben a versben a zsidók, hanem hát – végső soron – róluk szól az egész, mindenestül. Meglehet, ez a mondandó alaposan be van csomagolva az Illyés-féle „szellemi fajvédelem” göngyölegébe. Szabó Dezsőé volt az *érdem*, hogy elsőként kezdett rasszista nyelven beszélni társadalmi konfliktusokról. Illyés sem talált új kifejezőmódot, ezt folytatta, ami, szó ami szó, némi szellemi tunyaságról árulkodik, hiszen annyit éppenséggel megtehetett volna, hogy más szavakat használ. De nem tette. Ragaszkodott a „magyar alkat” elvont, és mégis biológiai gyökerű fikciójához, nem zavartatva attól, hogy a faji gondolkodás eme szalonképesnek hitt változata tudománytalan sületlenség, fából vaskarika.

Ez a vers is az. Briliáns zsonglőrködés a faji jellegzetességekhez – az arc, koponya, szem, orr, ajak formáihoz – tapadó, tűnékeny mítoszokkal. Vajon mi végre eleveníti fel Illyés 1962-ben ravaszul, körmönfontan bár, de mégiscsak szembetűnően a szellemi fajvédelem régi programját, egészen pontosan: az asszimilációról vallott *klasszikus* nézeteit, vagyis, hogy magyarnak lenni valami csodás dolog, hatalmas, jótékony keverődény a magyarság, csak nyer, gazdagodik, aki belecsöppen és eltűnik benne. Tegyük hozzá: az első világháborút követően valójában már csak a zsidóság asszimilációja jelentett valós problémát (a negyvenes évek előtt esetleg még a sváboké, de hát róluk aligha volt elmondható, hogy „magyar az, akinek nyelve és esze magyarul forog” – miként Illyés fogalmazott).

A „páratlan Tekenő”

Azt sem vehetjük komolyan, hogy örmény, horvát, szlovák, török, olasz, kurd vagy netán besenyő kérdések körül forog a beszéd itt, még akkor sem, ha tudjuk, hogy saját besenyő származását fennen hirdette, mitizálta és ideologizálta Illyés, átörökítve ezt a titkos besenyőséget próféta utódjára, Csoóri Sándorra is. Valami olyasmit akart mondani ezzel, meglehetősen zavarosan, hogy Saulusból Paulus válik, rablóból lesz a legjobb pandúr, az egykori ellenség soraiból jön a nép igaz fia.

Így esett a dolog Petőfivel is. Szlovák anyától született, mondja Illyés, „a kis Hruz Mária nem mindig ejtette tisztán a magyar szót”, fia azonban méltán írhatta: „Ha nem születtem volna is magyarnak, / E néphez állanék ezennel én”. Erről nagyjából-egészében mindenki értesült korábban is. No, de amit Petőfi szeméről itt megtudunk! Az valódi, hallatlan újdonság! „Szlovákos fekete”. Tehát innen látszik, hogy vér szerint nem volt magyar, ha az lett volna, nem ilyen szeme lett volna. Aztán, a magyarság „páratlan Tekenőjébe” dobva, jól összekeveredve a törzsökös gyurománnyal, ez a szlovák fekete szem magyarként csillog – idővel. Megváltoztatva a megváltoztatandót – valahogy így képzelem a dolgot: Petőfi belenéz a tükörbe, egyenesen a saját szemébe, és így szól: „Egy kicsit *szlovákos*, de én nem szégyenlem”.

Igazi Illyés-féle duplafenekű példabeszéd ez. Egyik szavával elutasítja a fajvédelem eszméjét, a másikkal – finoman megemelve – mégiscsak elfogadhatóvá teszi. Hogy miért érzett erre indíttatást 1956 után – ki tudja? Csak találgatni lehet. Érték őt ekkor bizonyos támadások. Például a *Társadalmi Szemlé*ben felróták neki faji elvekre épülő gondolkodását. Egyszerismind új lehetőségek nyíltak előtte. 1961-től tevékenyen részt vett a *kádári konszolidációban*. 1962-ben megjelent *Új versek* című verseskötete, melyben *A faj védői* is helyet kapott, ennek a kölcsönös kiengesztelődésnek a jegyében látott napvilágot. Adott is, kapott is valamit. Ahogy korábban a *Lobogónk, Petőfi*ben (a hírhedt könyv címe is Illyésre utal!) megvédte őt a *kommunista* Horváth Márton a *zsidó* Zsolt Béla támadásaitól, úgy vonta most keblére Aczél György. Kiválasztott volt, egyszerismind neki is megvoltak a maga választottjai.

Ki a magyar című régebbi (1939-es) esszéjében, a *Mit mond a vér* című fejezetben egy helyütt így ír: „De hát akkor milyen a magyar fajta? Miben különbözik a többitől? Mert fajtának csak azt a népcsoportot nevezhetjük, amely minden más csoporttól elüt, amelyből csak egy csoport van a világon. Van ilyen csoport a magyarságban? A tudósok szerint van. [...] 166 centiméter nagyságú, feje kerek, homloka magas és domború, arca piros-barna és széles, szája és füle aránylag kicsiny, szeme élénk és leheletnyileg ferdeállású.” Néhány lappal alább pedig így folytatja: „Mert egy nemzet egységét, az igazi fajtát úgysem az ilyen külsőség teszi [...]. Képzeld el, mit szolt volna Petőfi Sándor, ha valaki kétségbe vonja magyarságát, sőt magyar származását, csak azért, mert apját Petrovicznak hívták.” Hogy is kell ezt érteni? Úgy, ahogy

mondja. Minden negyedik magyar ilyen kerek fejű, 166 centis turáni. Nekik semmit sem kell csinálni, úgy jók, ahogy vannak. A többi három nem ilyen, azok önként állnak a kerekfejűek közé, és lélekben hasonulnak hozzájuk, addig-addig, míg bensőleg kerekfejűbbek lesznek a törzsökös turániaknál is.

Pályatársai és barátai közül többen is jól látták, hogy Illyés egészen belevadult ebbe a „mélymagyar” hóbortba – ezt jegyezte föl róla Ortutay Gyula 1943-as naplójában. Ortutayban mély elkeseredést váltott ki Illyésnek a *Magyar Csillagban* megjelent naplójegyzete, ahol a következőket olvasta: „Magyarságra engem csak magyar oktatthat ki. Igen, úgy értem, hogy fajmagyar, legalábbis annyira az, mint én. Akiben csak egy ükanyával több az idegen, mint bennem, az alkalmazza magára a törvényét, hogy a több magyarság több igazság, és fogja be a száját”. És ez nem a *Virradatban* vagy a *Magyarságban* vagy más hasonló fajvédő orgánumban olvasható, borongott Ortutay, levélben tiltakozva Illyésnél, aki „kitérő, ravaszkodó” választ adott, utalva arra, hogy Ortutay – többszöri olvasás után is – félreértette a szöveg sajátos humorát, ami valójában az idegenből jött magyarkodók kicsúfolása. Ezen a viccen, úgy látszik, Auschwitz előtt sem volt képes *mindenki* nevetni.

Nem szabad persze összemenni Illyésnek a zsidóságról vallott, háború előtti nézeteit a háború utániakkal. 1945 után már finomabban fogalmazott, vagy jelentőségtelesen hallgatott. Olykor-olykor azért elejtett egy-két keresetlen szót. Állítólag Aczél György előtt is szidta Izraelt és a cionistákat, a „zsidó fasisztákat”. Hogy gondolatai a lényegüket tekintve alig változtak, ahhoz nem szükséges a Történeti Hivatalból újabban előkerült kompromittáló dokumentumok közt keresni bizonyítékot. (Az Illyésre ráállított ügynökök nyilvánvalóan *utastak* a költő antiszemita kijelentéseire.) Elég elolvasni, és jól megérteni ezt a verset.

A példázat valójában a „hindu ajku”-akhoz szól. Ez a leginkább kódolt, a legnehezebben felfejthető utalás, egyszersmind az egyetlen igazán lényeges. A többi mind poétikus mellébeszélés. Illyés a zsidókhoz fordul tehát. Két részre oszlanak ők, nézete szerint: jókra és rosszakra. A jókat, az önként beolvadókat („Unsere Juden”) – hindu ajak ide vagy oda – magához öleli a nemzet, az „igazi fajta”. A rosszakat, az idegenszívűeket kiveti magából. „A fajt [értsd: a zsidót] semmi sem tartja meg különbül, mint a kiközösítés. De éppen ezek nem akarják vállalni a kiközösítettek sorsát [vagyis a gettósodást]. Hát akkor?... Ha egy helyzetet már választottál, a másikról le kell mondanod. Népek versengésében kétfelé nem nyújthatod ki a kezed sem segítségért, sem haszonért” – írja híres, 1935-ös vitacikkében. Illyés a „szellemi fajkutatás” (saját kifejezése ez) jegyében teljesen elképzelhetetlennek tartja a kettős vagy többszörös identitást. Tudományosnak, antropológiainak szánt köntösbe bújtatott szubjektív spekulációval a törzsökös faj irányába mutató népnemesítés végtermékeként képzelel el „a jövődő magyart”. „A munkát, a fattyazását: a nemesítő »destrukcióét« nekünk kell elvégeznünk; úgy kell néznünk a nemzetet, amelyhez tartozunk, mintha kívülről

néznénk; úgy kell magunkba tekintenünk, mintha idegen szemmel tekintenénk” – teszi hozzá 1938-ban.

Azt hiszem, erre a régi fattyazásra (hajtásválogatásra) gondolt (vissza?) talán Illyés, amikor nem sokkal halála előtt tanácsokkal láthatta el Nagy Gáspárékat. Maga Nagy Gáspár is alighanem így vélekedett, különben nem hozakodott volna elő *ezzel* a mondandóval *ilyen* társaságban. A legcsodálatosabb ebben a dologban az, hogy az illyési személyválogatás programjával nagyon sok zsidó is azonosulni tudott valamiképpen. Többek közt a „hindu ajku” Sárközi György, Auschwitzban kiválogatott nagynéném, valamint apám is – ezért sem értette meg a verset.